

П.В.Киридон*

НОМЕНКЛАТУРА: ТЕРМІНОЛОГІЧНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ В ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті пропонується аналіз термінологічного визначення поняття «номенклатура» у сучасній вітчизняній і зарубіжній історіографії.

Вочевидь одним з індикаторів неоднозначності бачення певної історичної проблеми, дискусійності трактувань аспектів, що її формують, різнобічності теоретичних пояснень і наукових гіпотез є наявність розбіжностей у визначенні ключових понять і термінів, що цю тему супроводжують. Подібну ситуацію спостерігаємо в публікаціях, присвячених історії виникнення та функціонування радянської номенклатури.

Одне з визначень поняття «номенклатура» пропонує матеріал із web-ресурсу «Вікіпедія»: «Прошарок населення Радянського Союзу і країн Східного блоку, який займав різноманітні ключові адміністративні посади в усіх сферах діяльності у цих країнах: уряд, промисловість, сільське господарство, освіта тощо. Як правило, вони були членами комуністичної партії, але є й винятки на кшталт Патріарха Московського і всея Русі, котрий перебував у номенклатурі секретаріату ЦК КПРС»¹.

Зрозуміло, що така характеристика надто загальна, містить неконкретизовані складові (скажімо, визначення номенклатури як прошарку населення), а отже, видається недостатньою для розуміння суті предмета, використання в категоріально-понятійному апараті при дослідженні проблем як безпосередньо історії номенклатури, так і близьких до неї питань вітчизняного минулого тоталітарної доби. Виходячи з цього, щоб максимально конкретизувати змістове наповнення терміна, розглянемо варіанти таких спроб у сучасній науковій літературі.

Зазначимо, що партійну номенклатуру було започатковано з ініціативи генерального секретаря ЦК РКП(б) Й.Сталіна у квітні 1923 р. Метою цього нововведення було впорядкування партійного контролю над кадрами. Так виник список №1, контрольований особисто генсеком. До нього потрапили найвищі державні посади. Було визначено, що призначати на них кандидатів чи звільняти можна тільки за рішенням політбюро або секретаріату ЦК. Невдовзі виник список №2, до якого включили інші важливі керівні посади. За його веденням стежив організаційно-розподільчий відділ Центрального Комітету. Так було започатковано більшовицьку стратегію кадрової політики, яка з часом опинилася під повним контролем із боку партії.

Власне, іншого механізму кадрових заміщень у тих конкретних історичних умовах не було. Зламавши стару царську машину політичної організації управління суспільством, що базувалася на ієрархічно-феодалних і ринкових буржуазних засадах та становила доволі налагоджений механізм, більшовики мали

*Киридон Петро Васильович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

¹ Советская номенклатура [Електронний ресурс]: http://ru.wikipedia.org/wiki/Советская_номенклатура

«на ходу» винаходити йому заміну. У тоталітарній державі, яку вибудовували ленінці, понад усе було важливо забезпечити належний контроль влади над усіма проявами суспільного життя, що вимагало відповідного кадрового супроводу в усіх галузях, і в партійно-радянській сфері – передовсім.

На думку Є.Гімпельсона, більшовики (на відміну від усіх цивілізованих урядів світу) спочатку завоювали владу, а потім почали керувати матеріальним виробництвом. Тож і виникла надмірна централізація управління, котра тільки й вимагала від правлячого режиму взяти під абсолютний контроль усі соціально-економічні процеси, у тому числі призначення управлінців. Згори до низу мала запрацювати кадрова вертикаль, в якій завжди вищий партійний чи (рідше) державний орган контролював ієрархічну розбудову нижчих структур, цілком підпорядкованих волі «верхів» у питаннях призначень, звільнень, переміщень, заміщень відповідальних працівників. Вочевидь так і закладалися передумови до створення нової професійно-управлінської соціальної групи, яка завдяки монополії на управлінські функції по суті розпоряджалася народною власністю².

Російський науковець В.Мохов наголошує: «Із метою соціального контролю над масами, не маючи інших способів соціальної регуляції (ринок, інститути громадянського суспільства), в умовах диспропорцій і дисфункцій соціального розвитку, які загострилися Першою світовою і громадянською війнами, більшовики неминуче були приречені на створення номенклатури. Простіше кажучи, вони не втримали б владу, не створили б економічного підґрунтя свого панування: важкої індустрії»³.

Наступним кроком до номенклатуризації сфери управління країною було розширення підконтрольних списків. Уже 1925 р. у кремлівських кабінетах з'явився список №3, що наповнювався посадами з апаратів партійних і радянських органів, кандидатури на обіймання яких необхідно було узгоджувати з оргрозподільчим відділом ЦК. Найближчими роками названі списки розширювалися. Скажімо, у додаток до списку №3 потрапили регіональні управління, керівники великих підприємств, директори значних установ і закладів. Зрештою, усіх провідних функціонерів наприкінці 1920-х рр. було «розрахунково» за «переліками», а відповідні посади, як стверджує російський дослідник О.Шестак, було включено до радянського Кодексу законів про працю⁴. Аналогічні списки завели собі й регіональні комітети: центральні республіканські, губернські (обласні) та крайові, а згодом – і повітові (районні). Оформилася розгалужена мережа номенклатурних переліків, яка й стала основою системи управління у СРСР. Крім занесених у реєстри, уже в 1920-х рр. було чимало «позаспискових» чиновників. Чисельність тих, які служили в партійно-радянських установах та належали до названих списків, і тих, котрі фактично також перебували під кадровим контрольно-розпорядчим наглядом влади, зросла від 300 тис. (за В.Леніна) до понад 1,8 млн у сталінські часи⁵.

² Гімпельсон Е.Г. Советские управленцы 1917–1920 гг. – Москва, 1998. – С.194–195.

³ Мохов В.П. Номенклатурная организация власти: функциональные пределы [Електронний ресурс]: <http://referatu.net.ua/newreferats/7571/184470>

⁴ Шестак О.И. Стратификационная иерархия дальневосточного общества в 1950-е – 1980-е годы // Ойкумена. – 2010. – №3. – С.59.

⁵ Див. посилання 1.

Термін «радянська номенклатура» в науковий обіг було введено радянським істориком і соціологом неповоротним-дисидентом М.Восленським, відома нині книга якого⁶ побачила світ на Заході (в Австрії та ФРН) 1980 р. Багато разів перевидана в ряді країн, його праця 1991 р. зрештою дійшла до вітчизняного читача. Саме з цієї публікації бере безпосередній розвиток реалізація інтересу науковців колишнього СРСР до номенклатури як суспільного феномену радянської історії.

Проте й раніше питання займало певне місце у вітчизняній історіографії. Ідеться про роботи компартійних істориків, присвячені виникненню та еволюції управлінського апарату СРСР. При цьому слово «номенклатура» було доволі широковживаним. Як написано в радянському підручнику з партійного будівництва, під нею розумівся «перелік найважливіших посад, кандидатури на які попередньо розглядаються й затверджуються даним партійним комітетом (райкомом, міськкомом, обкомом партії й т.ін.). Звільняються з роботи особи, котрі входять у номенклатуру партійного комітету, теж за його згодою. У номенклатуру включаються працівники, які займають ключові посади»⁷. Слово «номенклатура» вживалося переважно у службовому обігу та діловодстві. Історики радянської доби частіше апелювали до термінів «працівники партійного апарату», «радянські службовці», «керівники (функціонери) громадських організацій» тощо. Загалом радянські наукові дослідження історії номенклатури розвивалися переважно в руслі питань кадрової політики КПРС та партійно-радянського будівництва на різних етапах⁸.

Тим часом усі розуміли: оскільки партія більшовиків, ставши правлячою, наполегливо реалізувала своє бачення політичної системи СРСР як такої, де всі інституції влади перебувають у сфері впливу КПРС, остільки вона потребувала «створення [...] заступників дійсних соціальних суб'єктів [...] та її розширеного, тоталітарного видання [...] – номенклатури. Тому номенклатура не є дітище Сталіна чи «геніальний винахід» Молотова і Кагановича»⁹. Вона постала як органічна складова більшовицького різновиду тоталітаризму. Звичайно, існування номенклатури у СРСР було незаперечним фактом, однак КПРС не бажала розкривати напівсекретні механізми власної конструкції та недемократичні схеми управління суспільством. Визначаючи кандидатури на провідні посади, комуністи тим самим постійно зміцнювали політичний режим, майже гарантуючи суспільну ізоляцію щонайменшим опозиційним проявам.

На зламі 1980–1990-х рр. радянська командно-адміністративна система опинилася під вогнем критики публіцистів і науковців. «Бюрократи» та

⁶ *Восленский М.С.* Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. – Москва, 1991. – 624 с.

⁷ *Партийное строительство: Учеб. пособ.* – Москва, 1981. – С.202.

⁸ *Бизюкова И.В.* Кадры: подбор и оценка. – Москва, 1984. – 132 с.; *Вопросы работы КПСС с кадрами на современном этапе* / Под ред. М.Д.Кукина. – Москва, 1976. – 340 с.; *Яцков В.А.* Организация работы с номенклатурой партийных комитетов // Проблемы партийного и государственного строительства. – Вып.2. – Москва, 1982. – С.128–140 та ін.

⁹ *Афанасьев М.Н.* Клиентелизм и российская государственность: Исследование клиентарных отношений, их роли в эволюции и упадке прошлых форм российской государственности, их влияния на политические институты и деятельность властвующих групп в современной России. – 2-е изд., доп. – Москва, 2001. – С.148–149; *Коржихина Т.П.* Советское государство и его учреждения: ноябрь 1917 г. – декабрь 1991 г. – Москва, 1995. – С.25.

«консерватори» практично завжди асоціювалися з апаратниками, тому бюрократія та управління стали поняттями синонімічними. Зрештою, склався стереотип ототожнення з терміном «номенклатура» всіх начальників, чиновників і призначенців, а номенклатура перетворилася, за влучним висловом В.Мохова, на «політичного демона»¹⁰.

Протягом 1990-х – початку 2000-х рр. у посткомуністичних країнах номенклатура стала об'єктом постійного дослідницького інтересу. Проте виникла певна термінологічна плутанина, оскільки науковці, говорячи про радянську політичну систему, почали в одному синонімічному ряді вживати слова «номенклатура», «чиновництво», «апаратники», «функціонери», «управління», «бюрократи». Крім того, набув поширення і запозичений у західних політологів термін «політична еліта», який теж почав уживатися в тісному контексті з названими означеннями. Дедалі частіше застосовувалося й поняття «етакратія» (тотальне панування держави в усіх сферах життєдіяльності суспільства, «влада влади»). Проте характеристики, котрими наділено номенклатуру, виокремлюють її з цього кола. Спробуємо їх узагальнити.

Зарубіжні вчені розглядають поняття «номенклатура» переважно з позицій методологічного плюралізму, причому превалюють ті історичні, філософські та політологічні дослідження, які трактують особливості феномену номенклатури не стільки з класових, скільки з елітистських позицій. Таку традицію було закладено зарубіжними елітологами М.Нартою (Чехословаччина), М.Паренті (США), М.Вебером (Німеччина) та ін. Важливо, що феномен радянської партійно-державної номенклатури вивчався ними з урахуванням концепції «нового класу», розробленої югославським політичним діячем М.Джиласом. Так оформилося еклектичне визначення елітарного правлячого класу СРСР, який мав упорядковану мережу вертикальних і горизонтальних зв'язків, створюючи тим самим особливу політичну систему.

Характерною ознакою західної історіографії є те, що в оцінці політичної організації СРСР визначальними постулатами є антидемократизм і тоталітарність більшовицького ладу. Тому, виходячи з теорії тоталітаризму (Г.Арендт, К.Фридрих, З.Бжезинський та ін.), зарубіжні дослідники заклали підвалини трактування номенклатури як політичного апарату, на який покладалися передусім контрольні функції. Заради підпорядкування всіх проявів суспільного життя вищі номенклатурні структури узурпували право визначати коло осіб, яким і належали управлінські функції на всіх рівнях згори донизу.

Англійський радянолог Л.Шапіро ще 1959 р. фундаментально дослідив історію компартійного апарату в СРСР, акцентувавши увагу на кадровій монополії саме цієї бюрократичної структури КПРС¹¹. У подальшому історики Заходу розвинули бачення партійної монополії щодо кадрової політики в Радянському Союзі, наповнивши зміст поняття «номенклатура» новими нюансами. Англійські радянологи Е.Модслі та С.Вайт, вивчивши перебіг політичної боротьби в СРСР від ленінських часів до розпаду Радянського Союзу, розкрили закономірності кар'єрних шляхів вищої номенклатури країни, обґрунтували посутню

¹⁰ Мохов В.П. Региональная политическая элита: к определению содержания понятия. «Экватор» 90-х. – Пермь, 1995. – 238 с.

¹¹ Шапи́ро Л. Коммунистическая партия Советского Союза. – Лондон, 1990. – 771 с.

характеристику цього прошарку функціонерів, яка полягала у створенні ними системи власних привілеїв і пільг. Завдяки цьому номенклатура виокремлювалася у соціалістичному суспільстві як його особлива каста управлінців. На думку авторів, вищою елітою СРСР були члени ЦК РКП(б)–ВКП(б)–КПРС і кандидати у члени цього партійного органу. Аналогічних висновків дійшли й інші представники англо-американської школи радянології: Р.Страер, Р.Блеквелл, Д.Лейн¹². Зокрема, останній відстежив особливості соціальної стратифікації радянського суспільства, також віднісши правлячу еліту рівня політбюро і взагалі ЦК до розряду найвищої номенклатури¹³. Фактично цим автором було запропоноване бачення політичної еліти як верхньої частини номенклатури. Остання ж являла ієрархічну драбину чиновників за феодалськими зразками.

Чехословацький учений М.Нарта обґрунтовував наявність політичної еліти практично в кожному державному утворенні, визнаючи такою «найактивніший чинник історичного руху, який завжди вирішує головні проблеми кожного суспільства». Пасивні й малоактивні маси підпорядковуються правлячій еліті. Покликаючись на свого співвітчизника М.Йодла, автор стверджував, що еліта не може реалізовувати власні політичні функції безпосередньо, а тому створює «малі центри активності». Так обґрунтовувалася думка про номенклатуру, апаратні структури як універсальну, невід'ємну частину політичної системи, що пронизує її наскрізь. Однак у капіталістичних країнах, на відміну від соціалістичних, при відборі номенклатури значно меншою мірою застосовуються політичні, ідеологічні, інші класові критерії добору керівних працівників, там беруться до уваги тільки компетентність і ділові риси виконавця. Продовжуючи цю думку, політолог І.Світак наголошував, що у соціалістичному таборі було витворено тоталітарну еліту, до якої увійшли працівники вищої політичної сфери. Оскільки така еліта все більше відчужується від суспільства, остільки виникає передатний прошарок у вигляді номенклатурної групи управлінців¹⁴.

М.Паренті обстоює власну теоретичну побудову, згідно з якою номенклатура є державною бюрократією, що функціонує в певному політичному і класовому просторі. Саме в такому контексті він виводить характерні риси та функції номенклатури: систематична мобілізація людських і матеріальних ресурсів в ім'я накреслених режимом стратегічних завдань; використання професійно підготовлених кадрів, котрим надаються відповідні функціональні посади; професіональна спеціалізація та розподіл праці, згідно з якими координується вся «начальницька ієрархія». «Бюрократія може використовуватися для керівництва і національною охороною здоров'я, і таборами смерті», – зазначає дослідник. Критикуючи номенклатурну форму управління за природні інертність,

¹² Модсли Э., Уайт С. Советская элита от Ленина до Горбачёва. Центральный Комитет и его члены, 1917–1991 гг. / Пер. с англ. А.Л.Раскина. – Москва, 2011. – 431 с.; Blackwell R. Career development in the Soviet obkom elite: a conservative trend // Soviet studies. – 1972. – №1. – P.24–40; Strayer R. Why did the Soviet Union Collapse? Understanding Historical Change. – New York, 1998. та ін.

¹³ Цит. за: Коновалов А.Б. Формирование и функционирование номенклатурных кадров органов ВКП(б)–КПРС в регионах Сибири (1945–1991): Дисс. ... д-ра ист. наук. – Кемерово, 2006. – 744 с.

¹⁴ Нарта М. Теория элит и политика. К критике элитаризма / Пер. с чеш. – Москва, 1978. – С.13–67.

тяганину, обмежену здатність реагувати на нові ініціативи, М.Паренті, проте, констатує: адміністративна компетентність та ділова оперативність бюрократії не мають альтернативи в будь-якій сфері діяльності¹⁵.

Професор Пенсильванського університету А.Левін убачає новий відтінок у визначенні номенклатури. Він указує, що, крім власне кадрів, під «номенклатурою» слід розуміти й не менш важливий тоталітарний феномен: процедуру оформлення у владі призначенців усіх рівнів і категорій¹⁶. Думку А.Левіна розвиває американський соціолог Е.Тофлер: номенклатура в радянському суспільстві виконувала функції інтегратора, регулятора відносин, чим і відрізнялася від інших соціальних страт. Координуючи суспільні відносини, вона, тим часом, не оминула можливості стати інститутом захисту вузькокорпоративних інтересів правлячої партії і себе в її організмі¹⁷.

Марксист-антисталініст Е.Мандел запропонував розрізнати в номенклатурі «правлячих» і «управлінців», вважаючи останніх дійсною бюрократією. Номенклатуру він визначає як «політичну бюрократію», яка виступає посередником між політичною елітою і народними масами¹⁸. У такому випадку управління слід вважати основною функцією номенклатури, котру передусім треба номінувати як управлінців. Загалом західні радянологи одноставні в одному: номенклатурна система є органічною складовою тоталітарного суспільства. Як зазначав знаменитий економіст і соціолог Й.Шумпетер, бюрократія неминуче виступає сутнім компонентом соціалістичної держави, без чого її неможливо уявити¹⁹.

Чимало сучасних російських учених, характеризуючи номенклатуру радянської доби, передовсім удаються до ототожнення понять «номенклатура» і «політична еліта». Зокрема, Д.Бадовський вважає, що «номенклатура є правлячою елітою радянського суспільства, тобто групою, яка володіє найвищим обсягом (індексом) влади чи доступу до ресурсів і центрів влади». Автор бачить у номенклатурі комуністичну модель правлячої еліти. Більше того, Д.Бадовський свідчить, що номенклатура була формою організації державної влади у СРСР, способом існування політичної еліти. Комуністична партія створила видову корпорацію управлінців із номенклатурними засадами відбору кадрів і тоталітарним контролем над усіма сферами суспільного життя. Учений зазначає, що концепція «нового класу», розроблена М.Джиласом і розвинена М.Восленським, по-марксистськи трактує визначення номенклатурних управлінців як соціального класу. Однак номенклатура вийшла за межі звичного чиновництва, оскільки не лише диктує власну волю державним органам, а й приватизувала державну владу як таку²⁰.

Низка дослідників розширює межі визначення терміна, пропонуючи вести мову про номенклатурну систему влади, адже (принаймні після смерті Й.Сталіна) з аморфного механізму обслуговування потреб тоталітарного

¹⁵ Паренти М. Демократия для немногих / Пер. с англ. – Москва, 1990. – С.349–350.

¹⁶ Див.: Айранетов В.А. Эволюция корпуса первых секретарей ГК и РК ВКП(б)/КПСС: Тамбовская область, 1945–1982 гг.: Дисс. ... канд. ист. наук. – Тамбов, 2009. – 202 с.

¹⁷ Мохов В.П. Номенклатурная организация власти: функциональные пределы.

¹⁸ Мандел Э. Власть и деньги. – Москва, 1992. – 277 с.

¹⁹ Шумпетер И. Капитализм, социализм и демократия. – Москва, 1995. – С.276.

²⁰ Бадовский Д.В. Трансформация политической элиты в России – от «организации профессиональных революционеров» к «партии власти» // Полис. – 1994. – №6. – С.42–58.

більшовицького режиму СРСР номенклатура дедалі впевненіше ставала господарем політичного становища у країні, де найважливіші рішення (від районного до найвищого рівнів) ухвалювалися узурпаторами: апаратними структурами, первісно призначеними для виконання колегіальних рішень, а не заради підміни представницьких владних органів.

Т.Коржихіна і Ю.Фігатнер наголошують, що номенклатура заслужила негативних характеристик, оскільки термін переважно вживається на означення радянської бюрократії. Однак ці автори вважають, що під номенклатурою слід розуміти ще й документи, які ввібрали у себе сутнісні механізми панування і відновлення касти керівників. Крім того, номенклатура – це система створення й запуску в дію названого механізму. Отже, на неї покладалася не тільки організаційно-технічна процедура, а й найважливіша політична та соціальна акція: формування і репродукція замкненого прошарку можновладців, «канонізованих начальників усіх рівнів»²¹.

В.Радаєв і О.Шкаратін акцентують увагу ще на одній стороні характеристики номенклатури, котра впливає із самої природи однопартійного більшовицького режиму. Радянську номенклатуру слід uważати патологічним явищем у світовій практиці організації державної служби. У недемократичній, неправовій державі номенклатурне управління являло собою азіатсько-деспотичний політичний організм²².

Подібним чином, хоча з певними застереженнями, владарюючи в СРСР еліту ототожнювали з номенклатурою М.Афанасьєв, А.Фадін, І.Бунін, Ю.Марков, А.Салмін, А.Штамм²³. Порівнюють сучасну російську правлячу еліту з партійно-державною номенклатурою радянських часів О.Криштановська, Н.Лапіна, М.Кодін та ін.²⁴

Російський науковець Є.Охотський, дослідивши особливості функціонування номенклатурних апаратів СРСР, побачив у цій формі сукупність структур, покликаних обслуговувати тоталітарну владу. Їх архітектоніка була ієрархічно оформлена, і кожен елемент знав власні повноваження та обсяг службових функцій. Водночас самостійність номенклатурного апарату була відносною, оскільки його влада не мала самодостатності, переважно забезпечуючи організаційно-кадровий супровід законодавчо-представницької діяльності та процесів адміністративного управління. Такі функції не слід uważати правлячими, а тільки державно-службовими²⁵.

²¹ Коржихина Т.П., Фигатнер Ю.Ю. Советская номенклатура: становление, механизмы действия // Вопросы истории. – 1993. – №7. – С.25.

²² Радаев В.В., Шкаратин О.И. Власть и собственность // Социологические исследования. – 1991. – №1. – С.48–64.

²³ Афанасьев М.Н. Государство и номенклатура: попытка необходимых уточнений // Полис. – 1996. – №2. – С.43–50; Фадин А., Бунин И., Марков Ю., Салмин А. Борьба элит в переходном обществе. Номенклатура и демократия // Век XX и мир. – 1991. – №5. – С.30–37; Штамм А. Эволюция элиты // Посев. – 1993. – №2. – С.49–56.

²⁴ Криштановская О.В. Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту // Общественные науки и современность. – Москва, 1995. – №1. – С.41–56; Лапина Н.Ю. Формирование современной российской элиты (проблемы переходного периода). – Москва, 1995. – 59 с.; Кодин М.И. Современный политический процесс в России. Общественно-политические объединения и политическая элита (теоретико-методологические проблемы исследования). – Москва, 1997. – 78 с. та ін.

²⁵ Охотский Е.В. Государственная служба в парламенте: Отечественный и зарубежный опыт. – Москва, 2002. – С.20–21.

О.Гаман-Голутвіна виводить системотворчі принципи радянського суспільства з історичних аналогів часів Московського царства й Російської імперії. Параметри номенклатурної практики у СРСР, на її думку, зумовлені прагненням режиму жорстко регламентувати кар'єрне просування та оберігати послідовність ієрархічних сходинок (на кшталт «Табелі про ранги» Петра I). Тож радянську номенклатуру доречно розглядати як класичний варіант елітотворення царського ґатунку, модифікований у радянських умовах²⁶.

Номенклатура, таким чином, з одного боку, мала історичну зумовленість, а з іншого, – не була сталою величиною. Вона переживала певну внутрішню еволюцію, створивши зрештою власне місце в політичному механізмі СРСР. Із форми існування радянської бюрократії вона невдовзі стала головним інструментом організаційної політики та кадрової практики більшовицької партії²⁷.

Значний поступ у характеристиці феномену радянської номенклатури слід пов'язати з дослідженнями російського історика В.Мохова, який пропонує вивчати номенклатурну організацію влади як політичну систему. У даному ракурсі вченому бачаться принаймні три аспекти характеристики номенклатури: організована соціальна група СРСР; соціальний інститут; структура, що має набір ознак розгалуженої самодостатньої організації. Так, на думку В.Мохова, соціальний зміст номенклатури явно виходить за межі переліку посад і прізвищ номінантів на їх заміщення. Її сенс інституціонального забарвлення, адже саме номенклатура втілює у життя редистрибуцію (процес, зворотний розподілу) влади тоталітарного ґтибу. Тому під номенклатурою В.Мохов визначає ще й перелік тих соціальних позицій, що дозволяють визначеному прошарку осіб (на їх певному рівні) брати участь у процесах розподілу влади. Кадрова політика при цьому, зрозуміло, виступає як головний засіб номенклатурного контролю у суспільстві²⁸. Відзначимо ще один аспект характеристики номенклатури, обґрунтований В.Моховим. Ідеться про номенклатуру як спосіб структуризації тоталітарного суспільства, за допомогою якого забезпечувалися максимальна монополізація влади та витіснення з владних кіл альтернативних політичних сил, а також – максимальна керованість суспільного життя і впорядкованість владної еліти. Також слушним видається бачення дослідником адміністративного призначення номенклатури як утворення, покликаного мотивувати діяльність суспільства загалом та індивіда зокрема²⁹.

З огляду на сказане зауважимо новий відтінок у поясненні номенклатури: вона створювала механізми стимулювання до виробничої діяльності суспільства. Будучи сама частиною політичної системи, номенклатура формувала підсистеми в тих сферах, де тоталітарна влада не мала прямих механізмів впливу. Відсутність ринкових стосунків у соціалістичній країні спонукала до застосування сурогатних розробок мотивації виробничої активності. Номенклатура забезпечувала саме такий, оптимальний за даних історичних умов, варіант організації суспільства.

²⁶ Гаман-Голутвина О.В. Политические элиты России: вехи исторической эволюции. – Москва, 2006. – 430 с.

²⁷ Королёв С.А. Искус корпоративности и мутации системы: советская бюрократия в структурах политической власти // Бюрократия и общество. – Москва, 1991. – С.139.

²⁸ Мохов В.П. Номенклатурная организация власти: функциональные пределы.

²⁹ Там же.

Бачення природи номенклатури В.Мохов доповнив контекстом її репрезентативності. Автор указав на представництво в ній структур, які формують суспільство: партійні та радянські органи, а також керівники підприємств і установ, комсомольські, профспілкові очільники. Водночас номенклатура уособлювала й соціальне представництво, включаючи як партійних, так і позапартійних громадян³⁰. Тож маємо підстави вважати номенклатуру соціальною стратою радянської спільноти, що об'єднала конгломерат представників (часто нехарактерних) різних суспільних груп. Дійсно, вона функціонувала, керуючись власними законами та корпоративними правилами, чим виокремлювалася в тодішньому соціумі.

Ще одну складову функціональної характеристики радянської номенклатури відзначив В.Пастухов. Номенклатура у СРСР розвивалася за класичною марксистською схемою, переживши періоди становлення й послідовного розвитку, перетворившись за цей час із класу «в собі» на «клас для себе». Нова політична еліта як авангард компартії не лише взяла владу, а й завоювала всі трофеї переможця. Проте потім розподіл здобутого призвів до селекції серед самих переможців, унаслідок якої і з'явилася номенклатура³¹.

Дослідник А.Сушков розглянув проблему кадрового забезпечення найвищого владного органу СРСР хрущовського періоду – Президії ЦК КПРС. Його доповненням у характеристику радянської номенклатури стало розкриття механізму прийняття політичних рішень у головному номенклатурному органі та показ своєрідної диференціації номенклатурної опіки над центральними та регіональними структурами з боку членів Президії³². Таким чином, радянська еліта формувалася як партійна номенклатура. «Особливо обдаровані» прийшли внаслідок подальшої боротьби до влади тому, що об'єдналися спільним психологічним шаблоном, за яким у подальшому впізнавали номенклатурників³³. Узагальнивши напрацьоване в історіографії Росії та західних країн, дослідники Ю.Свириденко і В.Пашин указали: номенклатура – явище загальне й ординарне, властиве будь-якому організованому державному устрою. Радянська номенклатура стала тільки різновидом (породженням) вітчизняних реалій³⁴.

В українській історіографії до вивчення проблем номенклатури вчені підійшли порівняно недавно. Одним із перших до розгляду природи апаратних утворень і номенклатурних структур удався С.Кульчицький³⁵, розкривши характерні риси тоталітарного устрою комуністичного режиму в Українській СРР 1920–1930-х рр., визначивши місце апаратних утворень у більшовицькій системі організації влади. Дослідник розкрив провідну роль номенклатурних структур партії в комунізації політичної системи в Україні.

³⁰ Мохов В.П. Региональная политическая элита: к определению содержания понятия...

³¹ Пастухов В.Б. От номенклатуры к буржуазии: «новые русские» // Полис. – 1993. – №2. – С.49.

³² Сушков А.В. Президиум ЦК КПСС в 1957–1964 гг.: личности и власть. – Екатеринбург, 2009. – 386 с.

³³ Айрапетов В. А. Эволюция корпуса первых секретарей ГК и РК ВКП(б)/КПСС... – С.39.

³⁴ Свириденко Ю. П., Пашин В. П. Коммунистическая номенклатура: истоки, сущность, содержание. – Москва, 1995. – С.13–18.

³⁵ Кульчицький С.В. Партійно-радянський апарат у системі влади // Український історичний журнал. – 1994. – №6. – С.3–15; Його ж. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.). – К., 1996. – 396 с. та ін.

Природу сталінізму та постсталінських років, котрі породили і вдосконалювали номенклатурну політичну систему соціалістичної країни, активно досліджує Ю.Шаповал³⁶. В.Васильєв подав характеристику українських радянських управлінців вищого та середнього прошарків номенклатури, уточнивши обсяг їхніх функціональних обов'язків, тим самим не тільки узагальнивши регіональні особливості номенклатури, а й розширивши термінологічне наповнення новими ознаками³⁷. В.Лозицький звернув увагу істориків на те, що політбюро (президія) ЦК, хоч і трактується як олігархічне утворення тоталітарної системи, було виборним органом, який ухвалював колегіальні рішення³⁸. Вища група номенклатури, таким чином, формувалася і функціонувала з позірним дотриманням демократичних процедур.

Вітчизняний дослідник Ю.Фролов запропонував зараховувати до номенклатури не лише вищих партійно-державних керівників, а й командирів військових з'єднань і органів державної безпеки, частину визначних науковців і культурних діячів³⁹. Автор, таким чином, посутньо розширив коло осіб, об'єднаних поняттям «номенклатура», долучивши до нього еліту силових структур і наукові кадри.

Питання формування більшовицьких керівних функціонерів в Українській СРР детально проаналізоване в студіях М.Дорошка і В.Колесника⁴⁰. Пізніше з'явилися фундаментальне дисертаційне дослідження та монографія М.Дорошка, присвячені політичній номенклатурі радянської України 1920–1930-х рр.⁴¹ Ці автори здійснили вдалу спробу відстежити становлення радянської номенклатури в історичному контексті формування тоталітарної системи, переконливо обґрунтувавши доцільність уживання в науковій літературі терміна «номенклатура» на противагу визначенням «новий клас», «еліта». Вони твердять, що номенклатура у СРСР не мала таких ознак еліти, як висока освіченість, інтелігентність, толерантність, відданість національним ідеалам. До всього радянська номенклатура з однаковим завзяттям бралася за будь-яку галузь керівництва, що зовсім не властиве професіональній еліті. Визначення терміна «номенклатура» можна розвинути на підставі публікацій низки наукових біографій українських радянських діячів⁴², які є типовими ілюстраціями «походу в номенклатуру», дозволяють наситити термін живими образами конкретних представників номенклатури вищого рангу.

³⁶ Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – 352 с.; Його ж. Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). – К., 1994. – 272 с. та ін.

³⁷ Васильєв В.Ю. Перші секретарі обкомів Компартії України в радянській управлінській системі (сер. 50-х – початок 60-х рр. XX ст.) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. – К., 2009. – Вип.15. – С.318–331.

³⁸ Лозицький В.С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К., 2005. – 368 с.

³⁹ Фролов Ю. Крушители империи СССР: В 6 кн. – Донецьк, 2001–2004.

⁴⁰ Дорошко М.С., Колесник В.Ф. Формування в Україні більшовицької партійно-державної номенклатури в 20-ті роки // Український історичний журнал. – 1993. – №9. – С.40–51.

⁴¹ Дорошко М.С. Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20–30-ті роки XX століття: соціоісторичний аналіз. – К., 2004. – 154 с.

⁴² Юровський В.М. Життя, віддане народові: До 80-річчя з дня народження Д.С.Коротченка // Український історичний журнал. – 1974. – №10. – С.122–125; Шаповал Ю.І. М.С.Хрущов на Україні. – К., 1990. – 48 с.; Табачник Д.В., Шаповал Ю.І. О.І.Кириченко: штрихи до політичного портрету першого секретаря ЦК Компартії України в 1953–1957 рр. – К., 1990. – 22 с. та ін.

Відзначимо появу в Україні нових наукових розвідок, присвячених безпосередньо феномену номенклатури. М.Виговський дослідив його з точки зору організації освітньої справи в 1920–1930-х рр.⁴³ У праці Т.Першиної подано детальний аналіз діяльності господарської номенклатури в роки війни⁴⁴. Характеристику повоєнної номенклатури пропонує В.Крупина⁴⁵. Об'ємне дослідження політичної системи УРСР хрущовської доби створив В.Тимцуник⁴⁶, проаналізувавши функціональні впливи апаратних форм партії на розвиток тоталітарної держави періоду «відлиги».

Чимало фактологічного матеріалу та теоретичних узагальнень, які опосередковано відстежують особливості дії елементів номенклатурної системи та їх значення в історії, міститься у працях інших сучасних українських істориків, політологів, соціологів⁴⁷. Питання політичного лідерства вивчає О.Траверсе⁴⁸, праці якого характеризують властиві номенклатурним очільникам риси, пропонують важливі узагальнення образу політичного лідера, що посутньо доповнює відомі вже професійно-ділові та морально-етичні складові номенклатурних керівників соціалістичної держави в різні історичні періоди. Номенклатурна еліта повоєнної Української РСР стала предметом дослідження О.Штейнле⁴⁹. Історик показав трансформаційні зміни у стані української радянської номенклатурної еліти в повоєнні роки. Отже, маємо констатувати, що як зарубіжні, так і сучасні українські історики вживають поняття «номенклатура» з доволі розмаїтим спектром характеристик.

Зі свого боку, беручи до уваги доробок десятків дослідників, можемо запропонувати (лише як один із варіантів) спробу власного визначення цього терміна. Під номенклатурою слід розуміти соціальне кастове утворення, властиве країнам соціалістичного табору. Формально вона представляла собою списки керівних посад, право призначення на які (звільнення, переміщення тощо) належало винятково партійним комітетам, а також переліки кандидатур на обіймання відповідних вакансій. Фактично номенклатура стала універсальною схемою тоталітарного супроводу функціонування політичної системи соціалістичного зразка в усіх її проявах: кадрова практика, розподіл суспільного продукту, внутрішня і зовнішня політика, контроль над громадською активністю тощо. Упорядкована система горизонтальних і вертикальних кадрових каналів була основою життєдіяльності режиму за відсутності засад громадянського суспільства і ринкової економіки. Номенклатура оформилася у

⁴³ Виговський М.Ю. Номенклатура системи освіти в УСРР 1920–1930-х років: соціальне походження, персональний склад та функції. – К., 2005. – 309 с.

⁴⁴ Першина Т.С. Господарська номенклатура в Україні 1943–1945 рр. – К., 1997. – 114 с.

⁴⁵ Крупина В.О. Партійно-державна номенклатура повоєнної України // *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії* (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). – Кн.2. – Ч.1/2. – К., 2010. – С.139–176.

⁴⁶ Тимцуник В.І. Реформування системи влади та державного управління в УРСР (1953–1964 рр.). – К., 2003. – 400 с.

⁴⁷ Кухта Б.Л., Теллоухова Н.Г. Політичні еліти і лідерство: Навч. посіб. – Л., 1995. – 196 с.; Видрін Д., Табачник Д. Українська політична еліта: особливості еволюції, еволюція особливостей // *Україна на порозі ХХІ століття: політичний аспект*. – К., 1995. – 422 с. та ін.

⁴⁸ Траверсе О.О. Політичне лідерство та керівництво доби «ліберального» тоталітаризму в СРСР. – К., 2010. – 268 с.

⁴⁹ Штейнле О.Ф. Номенклатурна еліта Української РСР у 1945–1953 рр.: особливості формування та функціонування: Автореф. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2010. – 21 с.

СРСР у середині 1920-х рр., проіснувавши до падіння комуністичного режиму. Близькими за змістом поняттями є «партійно-радянський апарат», «чиновництво», «управлінці», «функціонери», «політична еліта», «бюрократія», «етакратія» тощо. Вочевидь говорити про вичерпність такого визначення не доводиться. Ідеться лише про спробу формулювання узагальнених аспектів поняття, насичення якого деталізованими трактуваннями надалі залишається актуальним завданням для істориків, політологів, соціологів та інших фахівців.

This article provides an analysis of the definition of the concept “nomenclature” in modern Ukrainian and foreign historiography.

